

EKOLOGIK TERMINLARNI TARJIMA LUG‘ATLARIDA BERISHNING NAZARIY VA LEKSIKOGRAFIK JIHLTLARI

Nigmatullina Almira Shamsunovna

Farg‘ona davlat texnika universiteti, O‘zbek tili va tillarni o‘rgatish kafedrası katta o‘qituvchisi

E-mail: damirchik332@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23558578>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisdá ekologik terminlarni tarjima lug‘atlarida ifodalashning nazariy va leksikografik jihatlari ko‘rib chiqiladi. Ingliz va o‘zbek tillari materiallari asosida adaptation, atmosphere, kanserogen, ferment, cumulation kabi terminlar tahlil qilinadi. Ularning umumtil va sohaviy ma‘nolarini tarjima lug‘atlarida ifodalash bilan bog‘liq muammolar aniqlanadi hamda ekologik terminologiyani lug‘atlarda yanada aniq va to‘liq aks ettirish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ekologik termin, ekotermín, tarjima lug‘ati, leksikografiya, terminografiya, ekologik terminologiya, terminologik ekvivalentlik.

Аннотация. В данном тезисе рассматриваются теоретические и лексикографические аспекты представления экологических терминов в переводных словарях. На материале английского и узбекского языков анализируются термины adaptation, atmosphere, kanserogen, ferment, cumulation. Выявляются проблемы передачи их общезыкового и отраслевого значения и обосновывается необходимость более точного и полного представления экологической терминологии в словарях.

Ключевые слова: экологический термин, экотермин, переводной словарь, лексикография, терминография, экологическая терминология, терминологическая эквивалентность.

Abstract. This thesis examines the theoretical and lexicographic aspects of representing ecological terms in translation dictionaries. The study analyzes such English and Uzbek terms as adaptation, atmosphere, kanserogen, ferment, and cumulation. It identifies problems in representing their general lexical and specialized meanings and emphasizes the need for accurate and complete presentation of ecological terminology in dictionaries.

Keywords: ecological term, ecoterm, translation dictionary, lexicography, terminography, ecological terminology, terminological equivalence

Sohaviy terminlarni lug‘atlarda aks ettirish masalalari har bir soha ustida tadqiqot olib borayotgan tilshunoslarni o‘ziga jalb etadi. Zero, soha mutaxassisarlari, jumladan, ekologiya sohasi vakillari va yangi o‘rganuvchilar uchun lug‘atlar eng muhim manba sanaladi. Lug‘atlar izohli va tarjima lug‘atlarga tasniflanadi. Tarjima lug‘atlari haqida batafsil fikr yuritadigan bo‘lsak, ular ekologiyaga oid chet el tajribalarini o‘rganishda soha vakillariga yordam beradi. Tarjima lug‘atlarining takomillashuvi XX asrning boshlariga to‘g‘ri keladi. Tarjima lug‘atlarida oldin belgilangan til so‘zlari berilib, o‘zga til birligi keyin joylashtiriladi.

O‘zbek leksikografiyasida bir tilga oid lug‘aviy birliklarni boshqa tilga o‘girib, izohlab beruvchi bunday lug‘atlar keng tarqalgan. Ularning o‘zi tarjima qilinayotgan tillarning miqdoriga ko‘ra ikki tilli va ko‘p tilli lug‘atlarga ajratiladi. Tarjima lug‘atlari qanday lug‘aviy birlikni qamrab olishiga ko‘ra ham turlarga ajratiladi: a) leksik birliklar tarjima lug‘ati; b) frazemalar tarjima lug‘ati; c) paremlar tarjima lug‘ati (maqol, aforizmlar tarjima lug‘ati) kabi. [2] Shuningdek, ular hajm jihatdan ham alohida turga ajratiladi: Katta hajmli lug‘atlar; O‘rtacha hajmli lug‘at; Kichik hajmli (cho‘ntak) lug‘at kabi. Yuqorida ta’riflab o‘tilgan ikki tilli tarjima lug‘atlariga Sh. Butayev va A. Irisqulovlar tomonidan yaratilgan “Inglizcha-o‘zbekcha o‘zbekcha-inglizcha lug‘at”ini misol qilib keltira olamiz. Ushbu lug‘atda 70000 ta so‘z va iboralar mavjud bo‘lib, ular orasida ekologiya sohasiga oid bir qator terminlarni uchratishimiz mumkin. Quyida ularni tahlilga tortdik.

Adaptation terminining *moslashish*, *moslashtirish*, *qayta ishlash* ma’nolari berilgan. Lekin bu terminning ekologik jihatdan ahamiyatiga urg‘u berilmagan. [2] Chunki bu termin “Inson ekologiyasi” nomli sohaviy ilmiy adabiyot so‘ngidagi glossariyda “adaptatsiya – (moslashish) (Lot. adaptatio – moslashish, ko‘nikish) – tirik organizmlarning muhitning konkret sharoitida barqaror yashab ketishini ta’minlaydigan morfofiziologik, populyatsiyaviy va boshqa xususiyatlarining yig‘indisi. Umumiy adaptatsiya (keng ko‘lamdagi muhit sharoitlariga ko‘nikish) hamda xususiy adaptatsiya (muhitning lokal, yoki o‘ziga xos xususiyatli sharoitlariga ko‘nikish) farqlanadi”, deya ta’riflanadi. [4] Yuqoridagi ikki ta’rifdagi mazmun va salohiyat jihatidan tafovutlar yaqqol ko‘zga tashlanib turibdi. Albatta, ikkinchi ta’rif har jihatdan ustunlikka ega deb hisoblaymiz.

Atmosfera termini esa tarjima lug‘atda *vaziyat*, *sharoit* deb tarjima qilingan. Vaholanki, ekologik nuqtayi nazardan bu termin keng ma’noga ega. Atmosfera – (yun. Atmos – bug‘ va share-shar) – yer va boshqa fazoviy jismlarning gazsimon qobig‘i. yer yuzasida u, asosan, azot (78,08%), kislorod (20,95%), argon (0,93%)... Ushbu ta’rifdan tarjima lug‘atlariga ekologik yondashuv qay darajada yetishmayotganini anglab olish qiyin emas. Ruscha-o‘zbekcha lug‘atda esa atmosfera termini transliteratsiya qilinib, o‘zbek tilida ham *atmosfera* deb berilgan xolos, lekin qo‘shimcha ma’lumotlar bilan kengaytirib berilmagan.

Kansero-gen termini o‘zbekcha-inglizcha tarjima qismida transliteratsiya qilingan va kansero-gen modda deb izohlangan. Tarjima lug‘atlarida ekoterminalarning, asosan, lug‘aviy ma’nolariga e’tibor qaratilgan xolos. Ularga sohaviy jihatdan yetarlicha izoh berilmagan. [1] Kansero-gen – (lot. Cancer – rak va fran. genes – tug‘ilish) – hayvonlar, o‘simliklar va odamlar yomon sifatli o‘simtalarining (shishlarning) paydo bo‘lishiga oib keladigan kimyoviy birikmalar yoki fizik agentlar. Kansero-gen terminining ikkinchi ta’rifi uning tub mohiyatini ochib bergan, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Ekologiya sohasi o‘z o‘rnida turli yo‘nalishlarga bo‘linadi. Ulardan biri ijtimoiy ekologiya yo‘nalishidir. Shu yo‘nalishga oid terminlarda ham yuqorida ko‘rsatilgan muammolar uchraydi. *Ferment* – tirik hujayrada ishlab chiqariladigan va organizmda modda almashinuvini tartibga solib turadigan organik modda. Ushbu termin qanday moddani anglatayotgani va u qanday biologik vazifani bajarishi batafsil izohlangan. [1] Lekin “Inglizcha-o‘zbekcha tarjima lug‘at”ida ferment terminining faqatgina achitqi ma’nosigina berilgan bo‘lib, uning asl ekologik ma’nosi izohlanmagan.

Tadqiqotimiz davomida ekologiya sohasiga oid terminologiyada jiddiy e’tiborga molik leksikografik muammolar bir talay ekanligi namoyon bo‘ldi. Albatta, buning sabablarini aniqlab, ularga yechim topish esa lug‘atshunoslarga katta mas’uliyat yuklaydi.

Benthos termini ham *bentos* (*dengiz osti jonivorlari va o‘simliklari*) tarzida birmuncha batafsil izohlangan. Termining ekologik kontekstdagi ta’rifi ham, deyarli, shunday ekani ma’lum bo‘ldi. Benthos – (yun. benthos – chuqurlik) suv havzasi tub yerida va uning sirtida yashaydigan organizmlar (suv o‘tlari, krevetkalar, chig‘anoqlar, omarlar, qisqichbaqalar) jami. [3] Lekin, tadqiqotimiz mobaynida bu kabi o‘xshash ma’lumotlarni kam uchratdik. Bizningcha, tilshunoslar, xususan, lug‘atshunoslar tarjima lug‘atlarini yangi talqinda qayta ishlab chiqishlari va ekoterminlarning tarjimalarini takomillashtirishlari lozim. Tarjima lug‘atlaridagi yana bir muammo shuki, ularda berilgan ekoterminlarning ekologik ma’nosiga umuman murojaat etilmagan. Actor termini tarjima lug‘atida aktyor, deya tarjima qilingan xolos. Ekologiya nomli kitobda esa actor ekologik terminlar glossariysi tarkibiga kiritilgan va tizimdagi asosiy jarayon bilan bog‘liq tuzilma, butun bir tizimning simmetrik masshtabdagi modeli, deya izohlangan. Bu holat bizni yana bir bor tarjima lug‘atlari tuzishda ekologik tushunchalarni ham hisobga olish kerak, degan fikrga kelishimizga sabab bo‘ldi. “Lug‘at tuzishda, albatta, ma’lum maqsad ko‘zda tutiladi. Maqsad esa, davrga ko‘ra, ehtiyoj asosida belgilanadi”. Demak, insonlarning ekologik savodxonligini oshirish hozirda muhim global muammolardan ekanligini inobatga olgan holda lug‘atlar yaratishda ekoterminlarga atroflicha keng izoh berishni maqsad qilib olish vaqti keldi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.[5] Chunki hozirgi kunda internet ma’lumotlarida yoki ommaviy axborot vositalarida insoniyatning ekologiyaga yetkazgan zararlari oqibatida ulkan muzliklarning shiddat bilan eriyotgani suv toshqinlari xavfi oshayotgani va global isish kabi ekologik muammolarni bot-bot uchratamiz. Bu muammolarni hal qilish uchun soha mutaxassislari dunyo bo‘ylab hamkorlik qilishlari talab etiladi. Bu aloqalarni amalga oshishida esa samarali lug‘atlarning o‘rni beqiyosdir. Zero, ekologiya mutaxassislari xalqaro tajribalarni o‘rganishda, albatta, sifatli lug‘atlarga ehtiyoj sezadilar. Bu holat esa tilshunoslar, xususan, leksikograflar oldiga muhim vazifa qo‘ymoqda. Tarjima lug‘atlaridagi ekoterminlarning izohlari atroflicha va izchil emasligini yuqorida ko‘plab terminlar misolida ko‘rib chiqdik. Bunday lug‘atlardagi yana bir muammo esa ekoterminlarning salmog‘i kam ekanligidir. Masalan, “Ruscha-o‘zbekcha” lug‘atda ekoterminlar juda kam miqdorda berilgan. Ushbu fikrimizning isboti sifatida quyidagi faktik ma’lumotlarni keltirib o‘tishni joiz deb topdik. “Ekologiya” deb nomlangan sohaviy ilmiy adabiyot yakunida uch tilli o‘zbekcha-ruscha-inglizcha glossariy berilgan. Unda A harfi ostida 17 ta ekoterminlar mavjud ekanligi aniqlandi: abiogen landshaft, abiotik muhit, abiotik omil, absorbsiya, adsorbsiya, antropogen omil, antropogen tizim, arkologiya (ekologik me’morchilik), artezion suv, atrof muhit harorati, atrof-muhit sharoitini tiklash (yaxshilash), atrof-muhitga keltirilgan zarar yoki ekologik zarar, atrof-muhitga ta’sir qiluvchi omil, auto ekologiya, axborot. Ushbu ekoterminlarning ruscha variantlarini “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”dan qidirib ko‘rganimizda esa ulardan faqatgina 1 tasi (axborot) mavjudligi ma’lum bo‘ldi. Buni foizda ifodalaydigan bo‘lsak, faqat 6% nigina tashkil etdi. Ya’ni “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”dagi ekoterminlarning salmog‘i juda ham oz, desak to‘g‘ri bo‘ladi. Rus tilshunosligini kuzatadigan bo‘lsak, allaqachon rus lug‘atshunoslari

ekologiya borasida katta qadam tashlaganlarini ko‘rish mumkin. 2001-yilda rus tilida ekologik huquqlar bo‘yicha ensiklopedik lug‘at yaratishga erishdilar.[6] Ensiklopedik lug‘at yaratish bo‘yicha o‘zbek leksikograflari ham anchagina boy tajribaga egalar. “O‘tgan davr mobaynida quyidagi ensiklopedik lug‘atlar yaratildi: “Toshkent ensiklopediyasi” (rus va o‘zbek tillarida), “Paxtachilik ensiklopediyasi” (2 jildli, rus tilida), “Uy-ro‘zg‘or ensiklopediyasi”, “Salomatlik ensiklopediyasi”, “Bolalar ensiklopediyasi”, “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi”, “Yosh fizik ensiklopedik lug‘ati”, “Yosh ximik ensiklopedik lug‘ati”, “Xotin-qizlar ensiklopediyasi” (3 marta nashr etildi), “Islom ensiklopediyasi”, “O‘zbekiston Respublikasi” (rus, o‘zbek va ingliz tillarida), “Neft va gaz bo‘yicha ensiklopedik izohli lug‘at”, “Yosh dehqon ensiklopedik lug‘ati” kabilar”. Shu tajribalardan ekologiya sohasida ham foydalanish davr talabi ekanligini anglash lozim, deb hisoblaymiz.

Ushbu o‘rinda izohli lug‘atlarni ham tahlilga tortishni joiz deb topdik. “Izohli terminologik lug‘atlarda terminlar muayyan sohada mavjud bo‘lgan tushunchalarning ifodalovchisi sifatida qaralib, ular, ko‘pincha, ensiklopedizm nuqtayi nazaridan izohlanadi, ya’ni termin definitsiyasida tushunchaga xos barcha asosiy belgilarni ko‘rsatish harakati kuzatiladi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, terminologik lug‘atlar tegishli soha vakillari tomonidan tuziladi va bu mutaxassislar, eng avvalo, tushunchaning barcha belgilarini termin izohida aks ettirishga urinadilar, lekin so‘zga xos lisoniy belgilarni, deyarli, e’tibordan chetda qoldiradilar”. Mana shunday izohli terminologik lug‘atlardan biri “O‘zbekcha – ruscha – inglizcha ekologik lug‘at” bo‘lib, unda qariyb mingtaga yaqin ekologik terminlar uch tilda izohlangan. “Lug‘atda ekologiyaning biosfera, tabiatdan foydalanish, organizmlarning atrof-muhitdagi o‘zaro munosabatlari, uning inson bilan aloqasi singari jihatlari aks ettirilgan, atrof-muhit monitoring va uni muhofaza qilish, yuqumli va kasb kasalliklari, flora va faunaning ba’zi turlariga taalluqli terminlar keltirilgan”. Lug‘atda berilgan terminlarning ta’rifini tahlil qilib, yuqoridagi fikr to‘g‘ri ekani, ya’ni bu kabi manbalarda lingvistik yondashuv yo‘q ekani aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda, tahlillar tarjima va izohli ekologik lug‘atlarda ekoterminlarni berish masalasida qator muammolar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, ayrim ekoterminlarning tarjima lug‘atlarida faqat muqobili berilib, ularning mazmun-mohiyati yetarlicha izohlanmagan, ekologik terminlarning qamrovi esa nisbatan kam. Shu bois zamonaviy lug‘atshunoslikda ekoterminlarni yaratish va tarjima qilishda nafaqat lingvistik, balki ekologik tushunchalarning mazmunini ham hisobga olish, terminlarga aniq, izchil va ilmiy asoslangan izoh berish muhimdir. Bu esa ekologik bilimlarni ommalashtirish, mutaxassislarning xalqaro axborot almashinuvini ta’minlash hamda ekologik savodxonlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Butayev Sh., Irisqulov A. Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at. – Toshkent: Fan, 2008. – 850 b.
2. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Malik Print Co., 2021. – 124 b.
3. Sattorov Z. M. Ekologiya. – Toshkent: Zebo print, 2022. – 332 b.
4. Tojiboyev Sh. va boshqalar. Inson ekologiyasi. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – 204 b.

5. Turadjanov S.M., Aripova M.M., Raximova L.S. Ijtimoiy ekologiya. Darslik. – Toshkent: Book Trade, 2022. – 284 b.

6. Экология: юридический энциклопедический словарь. Отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М.: Норма, 2001. – 442 с.